

Щрихи към българската белетристика от началото на 60-те години на XX век

Мая Ангелова

Abstract: *Some aspects of Bulgarian literature from the beginning of the 60s of the XX century:* The article observes changes in literary paradigm in the late 50s and early 60s of the 20th century. Analyzed landmark novels, articles and journalistic materials and administrative documents of the period. Compared were the decade of the 50's and that of the 60s in the literature.

Key words: *genuineness, simplification of mass readers' perception, collective (brigadier) writing, individual reading, guided reading, planned reading, system of controlled choice*

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият текст е посветен на знакови промени в социокултурния живот през 60-те години на XX век в България, който влияят пряко върху облика на литературното поле през това десетилетие. Акцентът е поставен върху периода от 1960-та до 1963-та година, в които идеологемата извършва няколко важни маневри, отразени и в белетристиката на следващите литературни години. Чрез наблюдения върху нормативни документи, централната литературна периодика и романите, в които тези промени са най-показателни, ще очертаем преориентирането на идеологическата парадигма и новите тематични приоритети на литературата.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Работници и работнички с уголемени чукове, електроженни маски, триони, стиснали юмруци и с волеви изражения са нещо като гербови марки на цялото монументално изкуство на соцреализма от края на 40-те до края на 50-те години на XX век в България. Техният специфичен естетически формат и вещно обкръжение са съобразени не само с трудовата мистика на производствения дискурс, а и с идеологическата поръчка към литературата – да подпомогне реализирането на формулираната свръхцел на комунизма: *капитално изменение на светоустойството с всички съдържими елементи* [8].

Изображението на външния вид на новия герой на социализма е съобразено с прагматичните изисквания за изпълнение на планове и ускорение в индустриалното развитие. До работниците с уголемени ръце, застават жени с андрогинни черти и пропорции. По този начин изкуството споделя ценностите и стойностите на нормирания делник и празник, хигиенизира социалното тяло от всичко болно, крехко, упадъчно, разпадно, разединено, колебливо, сенчесто и неясно. Регламентиран се строги литературни стандарти, отвъд които постижимият чрез езика свят се заклепва като полу-свят, бивш свят и дори направо като не-свят, населен с получовеци, бивши човеци и нечовеци, идеологически неизправни, негодни за трудова повинност и идеен растеж.

В променените политически условия през 60-те години на XX век в литературата се реабилитират частните, личните пространства, а с това и вещите, чрез които художествено се усвояват тези територии. Разгръщат се пространствата на паметта, снимките, семейните албуми. Човекът отново маркира чрез вещите една уютна, топла среда, детайлите на индивидуализираното пространство, задържа и усвоява чрез предметите моменти *траене*, съдържащи потекло, памет и настояще.

Промените, които настъпват в обществения модел през 60-те години, се характеризират също така с едно ново „обуржоазяване“ на маниерите, ценностите, миогледа. Символ от средата на 40-те до първата половина на 50-те години на XX век е най-известната двойка от сталинската епоха, увековечена в гигантската скулптура на Вера Мухина „Работник и колхозничка“ (1937 г.). През 60-те образът на

жената вече има по-женствени черти. Това явление редица изследователи наричат „завръщане на половете“. При оползотворяване на свободното време стават практика летните почивки, изграждат се бази и санаториуми за спокоен семеен отид. В търговските реклами се появява фигурата на джентълмен с костюм. Културата на поведение се променя. Ето как е представено това в статията, поместена в бр. 34 от 1962 година на в. „Литературен фронт“, подписана от академик Андрей Стоянов и озаглавена „Голямата цел“. В нея се обръща внимание на приоритетната роля на научната дисциплина *етика* при формиране на „правилно отношение към социалистическата собственост“, конкретизира се и ролята на изкуството, което трябва да „възпитава правилно чувство към труда“: *„Редно е в красивите жилищни блокове, които строят, да живеят хора с будно съзнание за ред, чистота и красота. По улици, площади и паркове да царят образцово движение и учтиво разминаване на гражданите. В обществените заведения, магазини, по трамваи и автобуси – навсякъде да срещаме приветливи лица с културни обноски. Да изчезнат грубите провиквания, суровият тон, неприличните изрази – особено тези, с който лекомислено се петни скъпото за всеки човек име „майка“. Облагородяването на нравите и отношенията у нас да стане въпрос на чест [...] Всестранното и хармонично развитие на човешката личност изисква развитие на всички нейни положителни, творчески страни успоредно с развитието на материалната база. Новото социалистическо общество предполага и нови хора, културни индивиди, носители на всички ония добродетели, които трябва да отликват социалистическия човек от буржоазния.“*

В белетристиката от началото на 60-те ясно може да наблюдава, как аскетичният герой на 50-те години отстъпва място на твореца, на учения, на художника, за когото еснафският бит представлява досада. Чрез него обновената соцреалистическа литература се противопоставя на култа към вещите в капиталистическото общество и обявява един своеобразен полет над бита. Ключовата фраза в представянето на тази тенденция е волево *издигане над бита*. Постулирана е в образа на Сашо от романа „Мъже“ на Георги Марков, който се пита защо ли човек няма криле, и е една от неотменните характеристики на виталността на младите. Аapelът за опазване на чистотата на комунистическия идеал ражда метафората на *погнусата* от консумизма, от материалното обилие, от фалшивото, *лакирано* еснафско живеене.

В съответствие с това се надига и особено мощен бунт срещу терора на вещите, както в поезията, така и в прозата на 60-те и 70-те години. Тирания на вещите, робство на вещите, вещиизъм, консумизъм – това е част от актуалната литературнокритическа риторика през този период, чрез която се маркира и новият враг на социализма. Вещите стават „символ на „затворения“, застинал, духовно принизен еснафски бит – обременяващо личността пространство на откровена враждебност или прикривана неприязън, на нравствена несъвместимост, егоизъм, отчужденост и равнодушие, в разрез със стремлението на българина да се извиси към просторите на мирозданието“. [1]

В същото време навлизането на социализма в своя зрял период налага признаване на икономическите интереси на обществото. В края на 50-те Никита Хрущов обявява за своя първостепенна задача формирането на „комунистически стил на консумативно поведение“. През 1962 г. на Осмия конгрес на БКП се начертава дългосрочна програма за развитие на социалистическа България до 1980 година. С оглед на изграждането на новата социалистическа личност се приемат директиви, които формулират новите високи легитимни масови потребности, отговарящи най-добре на изискванията на науката, съдействащи за всестранното развитие на човека. Започва внос на дефицитни стоки, издават се списания за мода, обръща се внимание

на витрината и рекламата. Издига се апел за борба за високо качество на производството, съобразено с повишените изисквания на новото време¹.

Като следствие рекламираният чрез вещите социалистически бит опасно се доближава до бита на капиталистическото общество: „Описан през материалната култура, през вещите, около които се конструира, социалистическият бит изгубва онези специфични особености, по които се отличава коренно от буржоазния бит. [...] материалният образ, конструираният чрез вещите „екземплум“ на социалистическото всекидневие, не съдържа в себе си нищо, което да го маркира като социалистическо“.[5] Именно в това се изразява задачата на соцреалистическия трудов дискурс – вписване на вещите в някое от възможните определения на бита на трудовия човек чрез инсцениране на конкретни повествователни ситуации и контексти, създаване образа на правилното социалистическо трудово ежедневие, все усилия, които спомагат за „конструирането на социалистическия бит като интерпретативна работа, която трябва да провери съдържанията, вписани зад формата“. [5]

Ключовата фраза в идейната постановка на младите герои от този период, както споменахме, е *издигане над бита*. Най-отчетливо тя е „артикулирана“ в романа „Пътуване към себе си“ (1965) на Блага Димитрова и се разраства лавинообразно през следващите десетилетия на социализма.

Героинята на Блага Димитрова е откритие за литературата на 60-те години. Много е писано за философско-есеистичната постановка на нейния образ, за антидогматичния патос на произведението като цяло. За нас в случая представлява интерес заявеният в творбата бунт срещу *терора на красивите вещи*, които прогонват младата героиня на Димитрова обратно на строежа.

„Най-жестоката тирания – на красивите вещи [...] Тръпнех цялата като в треска огненица пред витрините с обувки, чорапи, чанти, блузи, трико, манта, лъскави дреболии. Обличах и обувах мълнийно всичко, което ми харесаше, и отивах на среща с Влад [...] Любовта ми зависеше от тия глупави предмети. [...] Щастием ми, животът ми зависеше от тия глупави вещи! Започнах да ги мразя с глухо озлобление. [...] А пред щандовете за дамско бельо окаменях. Не бях предполагала, че могат да се измислят такива фантасмагории. Бясна ревност ме обзе към тая бяла и розова пяна, към тия черни мъгли, лилави снежинки, тюлени виелици. Те заплашваха любовта ми. Станах за миг той. Погледнах през неговото мъжко око. Разбрах колко уязвимо е да бъдеш млад мъж. И колко тъжно е да бъдеш младо момиче с хасен комбинезон. Предстоеше ми подмолна борба с терора на вещите, със суетата, която блуждаеше в мене, борба със самата себе си. Аз бях живяла така независима от тях, докато не ги познавах. Но веднъж прогледнала какво има по света, аз се усетих пленница въпреки волята си. Бях склонна да обожавам и гоня красиви неща. Отвред лъхаше заплахата. Сякаш ми надяваха вериги и ме отвеждаха в робство на вещите“. [2]

¹ В същото време нараства недоволството на обикновения човек от качеството на живот, от дефицита на стоки, от несправедливото разпределяне на материалните блага. Необходими са и адекватни литературни форми, в които това недоволство да намери отдушник. Новият партий курс настоява литературата вместо да лакира живота, да изобличава недостатъците, като така се рекламира грижата на Партията за нуждите на отделния човек. В „Семейството на тъкачите“ тази директива е приложена съвсем буквално. На производствено заседание в тъкаческата фабрика думата взема продавач в магазин „Пролетарска слава“. *„Къде отиваме? Мислим ли за консуматора? За човека? По-големи грижи за човека, другарю Чолаков! По-големи грижи за консуматора! Не ни поставяйте в неудобно положение пред нашия клиент!“* [подч. мое, М. А.]. [4] Не е без значение фактът, че този лозунгов критицизъм оголва икономическата природа на трудовия дискурс – „Консуматорът е нашият диктатор. Ние всички сме негови подчинени“ [4], продължава пламеният магазинер. Този вид критика, открито проявяваща икономическата природа на обществените отношения, не навлиза в ония произведения от белетристиката на 60-те, които носят промяната, обновлението и стават фокус на критическите рефлексии през периода. Освен това откритото приравняване между *консуматор* и *човек* напомня за пропагандирания у нас „империалистически антихуманизъм“, „комерсиализираното капиталистическо благоденствие“, „опустошаващата роля и значение на вещите в живота на западния човек“.

Изброените красиви вещи са част от рекламната продукция на пловдивския панаир. Предназначение на розовата пяна, черните мъгли, тюленияте виелици е новият рекламен тип съвременна жена. За разлика от престижната за 50-те години девойка с ватенка, която е другар или сестра и има признаци на андрогинност (девойката в хасен комбинезон напомня този образ), жената през 60-те има по-женствени черти, започва да излъчва майчинство, красота, връзка със земята и природата, щастие.

Срещу какво тогава се бунтува героинята на Блага Димитрова? Определенията „глупави вещи“ и „фантасмагории“ насочват към непрактичността на лъскавите дреболии. Умножената интимност, театрализирането на голотата в тюлове, мъгли и пяна, сексуалната провокация са видени като заплаха за социалното тяло. Отговорът на героинята е борба, мобилизация, воля. Или отново конфликтът със себе си е показан в диалектиката стихийно/съзнателно.

В своя бунт срещу еснафския бит, срещу заробващите вещи, героинята от „Пътуване към себе си“ не е изолиран случай, а част от явление, което достига през 60-те и 70-те години застрашителни размери, като в някои произведения вещите оживяват и се нахвърлят върху човека, а в други се изпада в натурализъм, извикващ погнуса².

В романа „Благословен живот“ на Климент Цачев главен герой е партийният секретар на нефтопреработвателната индустрия в Бургас. Основна роля в изграждането на неговия образ играе темата за погнусата. Неизмитият умивалник с утайката от утринния тоалет на сина, дъщерята, лакираща ноктите си под музикалния съпровод на телевизионната естрада – това е част от новото *застудяване* в сферата на груповия трудово-творчески ентузиазъм.

В „Белот за две ръце“ (1972) на Вера Мутафчиева героинята също бяга от диктата на вещите, от еснафския бит. Животът ѝ в провинциалния град е едновременно презадоволен и празен. Уважаваният съпруг на най-висок партийен пост, богатият и уреден дом, тихите семейни радости убиват творческия ентузиазъм, пресушават виталността на героинята: „Из малкия свят тя продължаваше да бъде нечия добре гледана, осигурена съпруга“. (Мутафчиева 1989: 337) Героите на Вера Мутафчиева нямат имена, но не са и анонимни, това са архетипните фигури на *Жената* и *Мъжът*. В провинциалния градец техните роли са на съпруг и съпруга. След бягството на героинята ролите са на любовник и любовница. Чрез психологически анализ на междуличностните отношения авторката изследва ситуациите на женската несвобода и подчиненост. Натискът на провинциалния живот принуждава жената, стремяща се към независимост, да избяга на строежа на атомната електроцентрала в Козлодуй. Анонимния живот сред строителите е убежище за героинята, бягаща от уреденото си настояще. Анонимни са и вещите, които ще я заобикалят в новия ѝ живот. Изличаването на памет и потекло от предметния свят провокират и придвижването на героинята към осъзнаване на собственото си човешко достойнство. Чрез три финала са изстрадани и изкупени ролите на невярна съпруга, на непълноценна майка и на нещастно влюбена жена. Очертани са три възможни развързки – стоицизъм, самоубийство и отмъщение. И трите финала се случват едновременно – умира една ранена жена и се ражда недостъпна за другите, но и за себе си личност, която открива възможността да обича абстрактно всички, и никого конкретно. Финалите на романа са изпълнени в духа на соцреализма: възраждането на творческия заряд е захранвано от трансформация на сексуалната енергия, разкрепостяването на пола е съвпаднало с умъртвяването на принадлежността към

² В романа на Тодор Монов „Смърт няма“ антигерой е Златан. Той е станал миньор заради голямата надница, потънал е в дребни сметки и нарочно причинява авария, в която загива самоотверженият бригадир. Преди това Златан е представен гротескно. Ненаситен и овълчен, той поглъща една агнешка главичка, *мъртвешка, с редки, безпомощно зяпнали зъби*, заедно с една *сплесната, суха, продълговата и тънка като цигарена хартия* пиявица.

някаква частна връзка, която се осъзнава като робство: „За нея строежът бе не служба, не печалба, а съдба ... По липса на женска съдба [...] Увлече я собственото ѝ богато осъществяване, неукусената сладост на сполуките, победата над себе си и над горчивата женска безпомощност. Фургон с мъж вътре – приятен дял от увлекателния голям свят [...] Усещаше се сякаш с надути платна под ветровете на признанието и похвали. [...] Всяка крачка из този път я отдалечаваше от пепелището на сринатия ѝ любовен мир. [...] Динамиката на строежа дотам понесе и извиси тази жена [...] Вървеше сама – велико чувство!“ [6] Разбира се, тук самотата на героинята е примесена с идеята за всеобщата обич, за отдаването на грижите към колектива, но еманципацията на жената е най-силно отстояваната идея. Преодоляването на любовта е бягство от сексуалната закрепостеност. Бягството от съпруга е и бягство от първия партийен функционер на малкия градец. Доколкото съпругеската връзка е ролева, а не сексуална, можем да тълкуваме бунта на героинята като бунт срещу властта на бащата и срещу партийния модел на мислене. Строежът е място на анонимни съдби, един отделен свят, еднакво отдалечен и от партията, и от патриархалния модел на битието. Героинята на Вера Мутафчиева е близко до новия човек без биография, който според есето „Краят на романа“ на Осип Манделщам ще стане героят на бъдещето. Ако се замислим над въпроса къде през социализма човек може да избяга от своето минало, трудно ще посочим подходящо място от строежите. Не е без значение и това, че героинята на Мутафчиева през цялата година от престоя си на обекта живее във фургона. Нежеланието да създаде дом и да води уседнал живот са се превърнали в доминираща идея за еманципиращата се жена. Заседнал сред нищото, неподвижен, потънал в кал, извън разписанието, едно условно място за тъгуващата и страдащата женска душа. Отстояването на място за скръб и ежедневно самоумъртвяване звучи особено силно като послание в творбата на Вера Мутафчиева. Фургонът е една непроницаема за идеологемата микротеритория, интериоризация на субективния живот, интимно място и образ на болката от невъзможното бягство. Може да се каже, че развързката, към която ни води повествованието, приключва именно там. Трите финала, които предлага „Белот за две ръце“, са три безразлични хвърляния на картите по правилата на соцреализма, след като основният субект е напуснал залата.

Правилата на соцреализма обаче, въпреки че са плахо оспорвани, съвсем не са явно отменени. Все повече изследователи в последно време отбелязват че промяната в естетическата парадигма на 60-те години не е еднозначно явление. Наистина има сериозни промени в жанровите йерархии, появява се камерният глас, засилва се лирическата изповедност, задълбочава се философската рефлексия, разпространява се психологическият портрет. Шейсетте години започват с дискусии за новаторството, условността и интелектуализма. Но тези творчески търсения, в зависимост от строгия политически курс, зададен от Москва, се възприемат не само меко, като процес по приобщаване към високата култура, а и изключително остро, като *уродливо обезобразяване на образа на работника*. [3]

През 1959 г. синхронно в социалистическите литератури се забелязват процеси, които могат да се приемат като политическо кредитиране на темата за труда. През тази година се провежда третият конгрес на съветските писатели. В духа на конгреса е и докладът от 4 март 1959 г. на Пенчо Кубадински пред секция „Белетристика“ на СБП, озаглавен „Работническата класа – главна тема“.

В своето изследване върху литературата на работещия свят Марк Зилберман наблюдава какво се случва в Източна Германия през този период и по-конкретно през 1959 година. От неговото изследване разбираме, че в ГДР е свикана първата Битерфелдска конференция, а обсъжданията са също в духа на третия конгрес на съветските писатели. Интересни са литературнокритическите коментари, които прави немският изследовател. Те могат да се съотнесат в голяма степен към българската литературна действителност: „Отговорността на писателите да въведат

работника и света на труда в литературата се изправя пред две трудности. Първо, производствената сфера, като интегрален социализиращ фактор, трябва да бъде източник на общ опит и за писателя, и за работника. Усилията на работници и интелектуалци да претърпят (претърпят) взаимна промяна беше ранна програма на Германската обединена социалистическа партия, узряла в намерението, изразено на Първата Битерфелдска конференция (1959), тоест писатели да се присъединят към работнически бригади. В същото време, и това е втората трудност, литературата трябва сериозно да поеме ролята си на продуктивна форма на активността, тя не може само да разчита на официалния партийен образ на работника в социалистическото общество, а трябва също така да се стреми критично да проектира като очакване този момент, който все пак ще бъде достигнат в обещанието на социализма. Характеризацията на производствената среда тогава предава формулирането на социалистическите ценности като произтичащи от трудовия процес“.

Втората половина на 1961 година е белязана и от речта на Никита Хрушчов пред Съюза на българските писатели, отпечатана в бр. 20 на „Литературен фронт“ със заглавие „У всекиго – насочено в целта оръжие“, в която императивно се поставя задачата за формиране чрез средствата на изкуството на социалистически образци, на комуникативни норми и модели.

В много кратък срок тази отговорна препоръка се оформя и административно като **„голяма и сериозна обществена поръчка, адресирана към българските писатели и организираната писателска общественост в лицето на Съюза на българските писатели“** чрез решението на Централния съвет на професионалните съюзи, Съюза на българските писатели и Централния комитет на профсъюза на работниците по просветата и културата, взето в средата на месец ноември 1961 г. за **конкретно подпомагане създаването на произведения за работническата класа.**

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение трябва да отбележим, че макар предстоящото десетилетие да остава в литературната история с интересна и четивна белетристика (тази на В. Попов, Г. Марков, Г. Стоев, В. Попов и др.), партийната машина за производство на силно идеологизирани книги продължава да работи с пълна сила.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Беляева, С. Време, литература, човек: Наблюдения върху съвременната българска проза. С., 1986, с. 126-131.
- [2] Димитрова, Б. Пътуване към себе си. С., 1965.
- [3] Живков, Т. Комунистическата идейност – висш принцип на нашата литература и изкуство. Реч, произнесена на срещата на Политбюро на ЦК на БКП с дейци на културния фронт – 14 април, 1863 г. – *Пламък*, № 5, 1963.
- [4] Коралов, Е. Край Марица. 2. поправено издание. С., 1953.
- [5] Минева, М. Разкази и образи на социалистическото потребление: Изследване на визуалното конструиране на консумативната култура през 60-те години в България. – *Социологически проблеми*, 2003, № 1-2, с. 143-165.
- [6] Мутафчиева, В. Белот за две ръце. С., 1989.
- [7] Попова, Г. Обезтелесеното тяло на социализма – В: Култура и критика. Ч. IV: Идеологията - начин на употреба. LiterNet, 11.02.2006, № 2 (75).
- [8] Филатов, Вл. Тоталитаризм и "великое преобразование природы". – В: Сознание в социокультурном измерении. М., 1990, с. 130-142.

За контакти:

д-р Мая Ангелова, Катедра „Българска литература“, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, 0888 604 594, e-mail: maiangelova@abv.bg

